

Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Κω (1572-1648)

ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Ο ΘΑΛΑΣΣΙΟΣ δρόμος, που έπαιρναν όσοι ταξίδευαν από την Αλεξάνδρεια, αλλά κι από άλλα λιμάνια της Αιγύπτου, προς την Κωνσταντινούπολη ή αντίστροφα, περνούσε ανάμεσα από τα νησιά της Δωδεκανήσου και κατά μήκος της μικρασιατικής ακτής του Αιγαίου.¹ Είχε μεγάλη σπουδαιότητα για τις εμπορικές ανταλλαγές στην ανατολική Μεσόγειο και τα νησιά που προσπερνούσε είχαν ανάλογη σημασία. Όταν τον 11^ο αιώνα η Βυζαντινή Αυτοκρατορία άρχισε να συμπίεζεται ανάμεσα στους Τούρκους και τους Νορμανδούς, το σύμπλεγμα της Δωδεκανήσου απέκτησε στρατηγική σημασία για την άμυνα της αυτοκρατορίας και ο βυζαντινός στόλος συχνά αγκυροβολούσε στη Ρόδο ή και στην Κάρπαθο, όπου υπήρχε επίσης ναύσταθμος.² Κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου οι εμπορικές ανταλλαγές με την Αίγυπτο έγιναν πιο πυκνές.³ Τα νησιά όμως έπαψαν να ανήκουν στους Βυζαντινούς γιατί κυριεύτηκαν από τους Ιωαννίτες Ιππότες στην αρχή του 14^{ου} αιώνα.⁴

Το κράτος των Ιωαννιτών Ιπποτών παρουσιαζόταν ως το προπύργιο του Ρωμαιοκαθολικού κόσμου στο Αιγαίο. Παράλληλα όμως είχε περιλάβει μέσα στους στόχους του το εμπόριο και συνεπώς και τη ναυσιπλοΐα. Με τις προϋποθέσεις αυτές τα νησιά και κυρίως τα μεγαλύτερα, η Ρόδος και η Κως, εξελίχτηκαν σε αξιόλογα εμπορικά κέντρα που τα επισκέπτονταν καθημερινώς, όπως εύγλωττα μας πληροφορεί ένα έγγραφο του 1495, άνθρωποι από διάφορα έθνη, Χριστιανοί και «άπιστοι».⁵ Η εμπορική δραστηριότητα των κα-

1 Σχετικά με τη θαλάσσια αυτή διαδρομή, τις αποστάσεις και τον χρόνο που απαιτούσε βλ. Udovitch 1978, 510-512.

2 Ahrweiler 1966, 225, 345.

3 Jacoby 2003, 249-267.

4 Luttrell 1997, 737-761.

5 Vatin 1994, 63 υποσ. 60.

τοίκων της Δωδεκανήσου δεν περιοριζόταν μέσα στα νησιά τους. Έμποροι και караβοκύρηδες από την επικράτεια των Ιωαννιτών Ιπποτών, Λατίνοι, Έλληνες κι άλλων εθνοτήτων, ταξίδευαν με τα μικρά ή μεγάλα πλοία τους για να επισκεφθούν διάφορα λιμάνια του Αιγαίου, της Μικράς Ασίας και της Αιγύπτου. Στην Αίγυπτο ειδικότερα έκαναν εισαγωγή ξυλείας, ενός εμπορεύματος, που είχε πάντα ζήτηση σε κείνη τη χώρα ενώ αφθονούσε στη Μικρά Ασία.⁶ Η Κως, το πλησιέστερο νησί στη βάση που είχαν κατορθώσει να ιδρύσουν οι Ιωαννίτες στη Μικρά Ασία, το Κάστρο του Αγίου Πέτρου ή Πετρούμι, κέρδιζε από αυτό το εμπόριο.⁷ Για την καλύτερη εξυπηρέτηση της εμπορικής τους δραστηριότητας οι Ιωαννίτες είχαν ιδρύσει προξενία στα γειτονικά τους λιμάνια που ανήκαν σε Μουσουλμάνους, στην Αττάλεια, από τότε που αυτή ανήκε ακόμα στο εμιράτο του Καραμάν,⁸ και στην Αίγυπτο, συγκεκριμένα στην Αλεξάνδρεια⁹ και τη Δαμιέττα.¹⁰ Όταν το 1517 οι Οθωμανοί κατέκτησαν την Αίγυπτο, ο θαλάσσιος δρόμος προς την Κωνσταντινούπολη απέκτησε ξεχωριστή σημασία γιατί εξυπηρετούσε την επικοινωνία της πρωτεύουσάς τους με την προσοδοφόρα και στρατηγικά χρήσιμη νεοκατακτημένη επαρχία τους.¹¹

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1522, οι Οθωμανοί πολιορκήσαν τη Ρόδο κι εξανάγκασαν τους Ιωαννίτες να τους την παραδώσουν κι αμέσως κατόπιν προσάρτησαν τα γύρω νησιά στην αυτοκρατορία τους. Ήσαν καλά ενημερωμένοι σχετικά με την αξία των νησιών και προσπάθησαν να προσεταιρισθούν τον ντόπιο πληθυσμό για να επιβάλουν την κυριαρχία τους απρόσκοπτα. Οι Ιωαννίτες είχαν μισθοφόρους έμπειρους στην πολεμική τέχνη και οι Οθωμανοί

6 Vatin 1994, 40-78.

7 Για το κάστρο, γνωστό και ως Bodrum ή και Πετρώνιον, και την οικοδόμησή του, βλ. Luttrell και Zachariadou 2008, 68-72.

8 Η παρουσία προξένου στην Αττάλεια μαρτυρείται από τα έτη 1413-14· βλ. Luttrell και Zachariadou 2008, 115-116, 118-119 – το όνομα ενός από τους παλαιότερους προξένους, Καρδάμης, δείχνει πως ήταν Έλληνας.

9 Η παρουσία προξένου στην Αλεξάνδρεια είχε συμφωνηθεί το 1484: Vatin 1994, 64· ωστόσο, υπήρχε εκεί πρόξενος πριν από το 1413· βλ. Luttrell και Zachariadou 2008, 118.

10 Vatin 1994, 64.

11 Hess 1974, 31-34.

κατόρθωσαν με υποσχέσεις να πείσουν αρκετούς από αυτούς να παραμείνουν στα νησιά και να περάσουν στην οθωμανική υπηρεσία.¹² Όπως και σε πολλά άλλα μέρη που κυριεύθηκαν από τους Τούρκους, έτσι και στα Δωδεκάνησα οι κάτοικοι πανικοβλήθηκαν κι ήθελαν να φύγουν για να εγκατασταθούν αλλού, κυρίως στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Οι Οθωμανοί όμως με υποσχέσεις κατόρθωσαν να ανακόψουν την τάση για μαζική φυγή και φαίνεται πως τελικά αυτοί που έμειναν ήσαν περισσότεροι από αυτούς που έφυγαν. Κυρίως οι Οθωμανοί πήραν μέτρα για να πείσουν τους εμπόρους να παραμείνουν στα νησιά, όπου οι συνθήκες για εμπορική ανάπτυξη είχαν γίνει ακόμα πιο ευνοϊκές.¹³ Η στάση τους θα ήταν πειστική αν κρίνουμε από το ότι δύο-τρία χρόνια αργότερα Έλληνες από τη Θεσσαλονίκη και την Εύβοια ήλθαν κι εγκαστάθηκαν στη Δωδεκάνησο.¹⁴ Όλα δείχνουν πως το παλαιό εμπορικό δίκτυο θαλασσιών μεταφορών διατηρήθηκε και λειτούργησε κάτω από την οθωμανική διακυβέρνηση. Ωστόσο, κατά τα πρώτα χρόνια μετά την κατάκτηση, σημειώθηκαν αρκετά επεισόδια εξεγέρσεων του ελληνικού πληθυσμού εναντίον της κυριαρχίας του σουλτάνου.¹⁵

Φυσικά οι Οθωμανοί βιάστηκαν να εφαρμόσουν ένα μέσο, που γνώριζαν πια πως ήταν αποτελεσματικό προκειμένου να αποκτήσουν την εύνοια του υπόδουλου ελληνικού πληθυσμού, δηλαδή την επανεγκαθίδρυση της Ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Όπως έχει αναλύσει ο Ζ.Ν. Τσιρπανλής, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν καταλύθηκε στα Δωδεκάνησα, όπως στις περισσότερες άλλες λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Οι Ιωαννίτες όρισαν να μην εξαρτάται το Ορθόδοξο ιερατείο από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αλλά από τη διοίκησή τους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι Ορθόδοξοι ιεράρχες φαίνεται πως μπορούσαν να επισκεφθούν κατά καιρούς τις έδρες τους στα Δωδεκάνησα χωρίς εμπόδια. Ωστόσο η συνύπαρξη των δύο Εκκλησιών γινόταν συχνά προβληματική γιατί οι Ορθόδοξοι ιεράρχες είχαν ακαθόριστα περιορισμένες δικαιοδοσίες.¹⁶

12 Vatin 1994, 365, 508.

13 Vatin 1994, 365.

14 Vatin 1994, 365-367.

15 Vatin 1994, 368-371.

16 Τσιρπανλής 1995, 204-216.

Κάτω όμως από τη διακυβέρνηση των σουλτάνων η δωδεκανησιακή Ορθόδοξη Εκκλησία οργανώθηκε κι άρχισε να ασκεί όλα τα δικαιώματα που της παραχωρούσε το ισλαμικό πολίτευμα.¹⁷

Η μελέτη μου αποσκοπεί να κάνει περισσότερο γνωστή την εκκλησιαστική ιστορία της Κω, που κάτω από την οθωμανική κυριαρχία εξελίχθηκε σε αξιόλογο διοικητικό και εμπορικό κέντρο του Αιγαίου. Το εμπόριο αναπτύχθηκε εκτός των άλλων κι επειδή το νησί προμήθευε με εσπεριδοειδή την Κωνσταντινούπολη.¹⁸ Αναπτύχθηκε κι η ναυτιλία, όπως φανερώνουν οι συχνές υπογραφές караβοκрьδων (ρεϊσηδων) σε διάφορα έγγραφα του 17^{ου} αιώνα.¹⁹ Το ιεροδικείο της Κω, που έδρευε στη Νεραντζιά, ήταν ένα από τα σημαντικότερα του Αιγαίου και ο εκάστοτε καδής της Κω κατείχε ίδια βαθμίδα με τους ομολόγους του σημαντικών πόλεων της αυτοκρατορίας, όπως η Κόρινθος, η Άρτα κι η Καστοριά.²⁰ Στο ιεροδικείο αυτό προσέτρεχαν οι Μουσουλμάνοι κυρίαρχοι αλλά και οι Έλληνες, που ήταν η πιο πολυάριθμη εθνότητα, καθώς και οι Αρμένιοι²¹ και οι Εβραίοι,²² που ήταν από παλιά εγκατεστημένοι στην Κω. Η οικονομική ανάπτυξη επέτρεπε άνετα στους Ορθοδόξους κατοίκους της Κω να αναλάβουν τα έξοδα ενός αρχιερέα, καθώς κατά την τουρκοκρατία υπήρχαν αρχιερείς μόνο σε περιοχές, όπου οι Ορθόδοξοι κάτοικοι ήταν πολλοί ή ήταν λίγοι αλλά εύποροι ώστε να αναλάβουν την απαιτούμενη δαπάνη.

Η Κως ήταν αρχιεπισκοπή μολονότι δεν ξέρουμε καλά πότε ακριβώς έγινε και κάτω από ποιες συνθήκες.²³ Τα σχετικά με την αρχιε-

17 Ζαχαριάδου 1996, 91-97.

18 Inalcik 1994, 187· πρβλ. και Vatin 1994, 374.

19 Καρπάθιος 1958, 13-19.

20 Για την ταχύτητα με την οποία ιδρύθηκε το ιεροδικείο της Κω βλ. Vatin 1994, 363 και πρβλ. Ζαχαριάδου 2001, 467.

21 Για την εγκατάσταση Αρμενίων στα νησιά του Αιγαίου βλ. Ζαχαριάδου 2010, 29-30.

22 Για τους Εβραίους στη Δωδεκάνησο βλ. Ευθυμίου 1992, 33-40, 144-151.

23 Ευχαριστώ τη συνάδελφο Μαρία Γερολυμάτου που μου υπέδειξε την πρόσφατη μελέτη του Preiser-Kapeller 2008. Στη σελ. 199 ο συγγραφέας θεωρεί ότι η Κως έγινε αρχιεπισκοπή στο διάστημα της κυριαρχίας των Ιωαννιτών Ιπποτών χωρίς όμως να τεκμηριώνει πειστικά την άποψή του.

πισκοπή αυτή που παραθέτω παρακάτω βασίζονται σε οθωμανικά έγγραφα που έχουν διασωθεί κυρίως στο αρχείο της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου. Πρέπει να διευκρινιστεί εξ αρχής ότι η οθωμανική διοίκηση, τουλάχιστον για τη χρονική περίοδο που θα μας απασχολήσει, ενώ γνώριζε τους όρους μητροπολίτης (*medrepolid*) και επίσκοπος (*riskoroz*), δεν είχε επινοήσει όρο για να δηλώσει τον αρχιεπίσκοπο. Οι αρχιερείς της Κω, με τους οποίους θα ασχοληθούμε, αναφέρονται στα οθωμανικά έγγραφα, όπου παραπέμπονται, άλλοτε ως μητροπολίτες κι άλλοτε ως επίσκοποι. Αυτό πάντως δεν εμποδίζει να σκιαγραφήσουμε τα βιογραφικά τους. Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς ποια αξία έχουν για την εθνική μας αυτογνωσία τα βιογραφικά των Ορθόδοξων ιεραρχών κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Όμως ας πάρουμε υπόψη πως ο ανώτερος κλήρος, τουλάχιστον κατά τους πρώτους αιώνες, λειτουργούσε ως κοσμική και διοικητική εξουσία επί κεφαλής των Ορθοδόξων κοινοτήτων. Οπωσδήποτε, η δράση του επηρέαζε την καθημερινή ζωή των Ορθοδόξων, που αποτελούσαν τις κοινότητες, κι η καθημερινή ζωή του ανθρώπου της τουρκοκρατίας ας αποτελεί στόχο της έρευνας για την εθνική μας αυτογνωσία.

Το 1577 ο πρωτονοτάριος του Οικουμενικού Πατριαρχείου Θεοδοσίος Ζυγομαλάς, μαζί με τον νομοφύλακα Σαββατιανό, επισκέφθηκαν τα νησιά και τις παραθαλάσσιες περιοχές του Ανατολικού Αιγαίου για να συλλέξουν τους φόρους των Ορθοδόξων κατοίκων προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τότε ο Ζυγομαλάς συνάντησε μεταξύ άλλων και τον αρχιεπίσκοπο Κω Νίκανδρο,²⁴ που είχε πάρει το έγγραφο του διορισμού του, δηλαδή το μπεράτι του, από τον Σελήμ Β' (1566-1574) αλλά δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς. Σε ένα από τα έγγραφα που θα αναλύσουμε παρακάτω υπάρχει μνεία μιας αναφοράς με παράπονα, την οποία το Νοέμβριο του 1572 ο Νίκανδρος είχε υποβάλει στο σουλτάνο· η αναφορά δεν έχει σωθεί αλλά η μνεία της φανερώνει πως ήδη, πριν από αυτό το έγγραφο, είχε αυτός αναλάβει καθήκοντα αρχιεπισκόπου.²⁵ Οπωσδήποτε, ασκούσε το

---

24 Legrand 1889, 184-186, 198-199. Για την αποστολή του Θεοδοσίου βλ. και Παϊζη-Αποστολοπούλου 2009, 269-278.

25 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 87-88, έγγρ. 41.

λειτούργημά του το 1574, αρκετούς μήνες πριν από το θάνατο του Σελήμ, όπως προκύπτει από ένα άλλο έγγραφο. Σύμφωνα μ' αυτό ο αρχιεπίσκοπος Νίκανδρος παρουσιάστηκε ανάμεσα στις 23 Απριλίου και 2 Μαΐου 1574 στο ιεροδικείο της Κω για να δηλώσει πως δανείστηκε το αξιόλογο ποσό των 18 φλουριών και 18 άσπρων²⁶ από τον Γαμπρέλλη γιο του Γαζή, ο οποίος θα ήταν ευπόληπτος κάτοικος της νήσου.²⁷ Όταν ο Σελήμ Β' πέθανε, ο Νίκανδρος υποχρεώθηκε, όπως γινόταν στον καιρό των σουλτάνων, να ζητήσει νέο μπεράτι, το οποίο του παραχώρησε ο σουλτάνος Μουράτ Γ' (1574-1595) στις 15 Δεκεμβρίου 1575, αφού προηγουμένως ένας αξιωματούχος της σουλτανικής υπηρεσίας κατέβαλε για λογαριασμό του αρχιεπισκόπου στο σουλτανικό θησαυροφυλάκιο 12 φλουριά για τον φόρο που ονομαζόταν *adet-i rizkes*, δηλαδή «το καθιερωμένο δώρο» για την έκδοση μπερατιού.²⁸

Τρεις μέρες αργότερα, στις 18 Δεκεμβρίου, ο σουλτάνος εξέδωσε διαταγή προς τον στρατιωτικό διοικητή της Ρόδου και τον καδή της Κω για να κάνουν τις δέουσες ανακρίσεις και να εξακριβώσουν αν πραγματικά ο Νίκανδρος ασκούσε με πολλά βάσανα τα ιερά του καθήκοντα.²⁹ Γιατί ο Νίκανδρος, καθώς καταγράφεται στη διαταγή, είχε παρουσιαστεί στη σουλτανική αυλή κι είχε καταθέσει και πάλι αναφορά με παράπονα. Είχε καταγγείλει ότι, όταν, προκειμένου να καταβάλει την οφειλή του προς το οθωμανικό κράτος, ήθελε να εισπράξει τους ετήσιους φόρους από τους πιστούς και τους παπάδες, οι οποίοι ζούσαν στην αρχιεπισκοπή του, αντιμετώπιζε δυσάρεστα

26 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 138, έγγρ. 33.

27 Το πρόσωπο αυτό μπορεί να ταυτιστεί με τον Gamralli ή Gamrilli, ο οποίος αναφέρεται επανειλημμένα ως παρών στο ιεροδικείο της Κω κατά τη διαδικασία της δήμευσης και εξαγοράς της περιουσίας της Μονής Πάτμου (Απρίλιος-Μάιος 1570), με την οποία προφανώς συνδεόταν. Στα διάφορα σχετικά έγγραφα το όνομά του καταγράφεται όπως παραπάνω αλλά πίσω από αυτό πιθανότατα κρύβεται το οικογενειακό Γαμπρέλης. Βλ. Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 152 και 620-621. Το πατρώνυμό του θα μπορούσε να είναι Γαζής γιατί το Gari που αναφέρεται μόνο σε ένα έγγραφο είναι ανεξήγητο.

28 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 88-89, έγγρ. 41b. Στο έγγραφο το όνομα του Νικάνδρου έχει παραφθαρεί σε *Bigayonoros* αλλά αυτό οφείλεται στο γραφέα που παραπομπήθηκε τις τελείες του αραβικού αλφαβήτου.

29 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 87-88 έγγρ. 41.

εμπόδια που τα δημιουργούσαν τιμαριώτες, σπαχήδες, γενίτσαροι κι άλλοι κακοί άνθρωποι. Όταν συγκέντρωνε τους φόρους και μετέφερε τα χρήματα που ανήκαν στο κράτος, υποχρεωνόταν να περνά από δύσβατα και επικίνδυνα μέρη και τότε, για λόγους ασφάλειας, φορούσε διαφορετική ενδυμασία και οπλοφορούσε· αλλά οι μισθωτές του στρατιωτικού διοικητή και οι τιμαριώτες τον παρενοχλούσαν για να του αποσπάσουν χρήματα με την πρόφαση πως δεν φορούσε ράσο. Ήθελαν να του πάρουν με τη βία το άλογό του ή το μουλάρι που χρησιμοποιούσε στην περιοδεία του. Άλλοι πάλι χρησιμοποιούσαν συκοφαντίες, τάχα πως ασέβησε προς τη θρησκεία τους ή πως παραπλάνησε τους γιους τους, και του αποσπούσαν τα χρήματα που φρόντιζε να μαζέψει για το κράτος ή και δικά του χρήματα ή των ανθρώπων της συνοδείας του. Άλλοι πάλι τον πίεζαν να τους δανείσει χρήματα κι άλλα τέτοια. Όταν αποφάσιζε να παύσει ένα παπά της επισκοπής του, επειδή είχε διαπράξει κάτι κακό, ορισμένοι Μουσουλμάνοι επενέβαιναν και επέτρεπαν στον καθηρημένο παπά να εξακολουθεί να ιερουργεί. Παπάδες από άλλα μέρη έρχονταν και χωρίς την άδειά του τελούσαν γάμους. Κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης των φόρων ζητούσαν από τον ίδιο και τους ανθρώπους του να καταβάλουν έναν ειδικό φόρο (yava haraci) που πλήρωναν μόνο οι επισκέπτες στην Κω. Μετά την απαρίθμηση αυτών των καταγγελιών ο σουλτάνος διέταξε να εξακριβωθεί αν αληθεύουν κι αν πραγματικά αλήθευαν, διέταξε να σταλούν οι ένοχοι, μαζί με τους μάρτυρες, για να δικαστούν ενώπιόν του σύμφωνα με το νόμο. Είναι πολύ πιθανό ότι η διαταγή αυτή δόθηκε στον ίδιο τον Νικάνδρο που θα είχε ταξιδέψει στην Κωνσταντινούπολη για να αποκτήσει το καινούργιο μπεράτι του από το νέο σουλτάνο.

Δεν γνωρίζουμε τι έγινε στην Κω όταν ο Νικάνδρος επέστρεψε με τη σουλτανική διαταγή. Μπορεί όμως να διευκρινιστεί πως το έγγραφο δεν είναι μοναδικό στο είδος του. Πριν από τον αρχιεπίσκοπο Νικάνδρο, το 1561, ο αρχιεπίσκοπος Ιωαννίκιος της Καρπάθου, είχε υποβάλει στο σουλτάνο έναν κατάλογο με παρόμοια παράπονα (ότι τα όργανα της εξουσίας προσπαθούν να του αποσπάσουν χρήματα με εκβιασμούς, ότι εγκαθίστανται στον κήπο του,

όπου καταστρέφουν τα δέντρα, ότι επεμβαίνουν κατά το διορισμό παπάδων κτλ.), και ο σουλτάνος απάντησε και τότε με διαταγή για να γίνουν σχετικές ανακρίσεις.³⁰ Παρακάτω θα γίνει λόγος για ένα παρόμοιο έγγραφο που υπέβαλε στο σουλτάνο ο αρχιεπίσκοπος Κω Σεραφείμ μερικές δεκαετίες αργότερα.

Μπορούμε άνετα να υποθέσουμε πως οι ιεράρχες, όταν υπέβαλλαν τέτοια έγγραφα στο σουλτάνο, περιέγραφαν με υπερβολή τις δυσκολίες που συναντούσαν κατά την άσκηση των καθηκόντων τους για να προκαλέσουν περισσότερο το ενδιαφέρον του. Όμως θα ήταν λάθος αν απορρίπταμε το περιεχόμενό τους ως ψεύτικο στο σύνολό του. Όπως είναι γνωστό οι ιεράρχες περιόδευαν στις περιοχές της δικαιοδοσίας τους για να ασκήσουν το προνόμιο που τους παραχωρούσε ο σουλτάνος να εισπράττουν χρήματα από το ποιμνίό τους.³¹ Μεταβίβαζαν μέρος των χρημάτων αυτών στο σουλτανικό θησαυροφυλάκιο, στο οποίο ήταν χρεωμένος ο Πατριάρχης, και κρατούσαν ένα άλλο μέρος για τα έξοδα της εκκλησίας τους καθώς και για τις προσωπικές τους ανάγκες. Το γεγονός ότι ένας ιεράρχης κυκλοφορούσε σε μία επαρχία κρατώντας τα χρήματα από τις εισπράξεις θα αντιμετωπιζόταν από πολλούς κακόβουλους εκβιαστές ή κακοποιούς ως ευκαιρία για παράνομο κέρδος εις βάρος ενός «απίστου» Χριστιανού. Οι ιεράρχες επισκέπτονταν κι απομακρυσμένα χωριά, όπου υπήρχαν ληστές, και γι' αυτό με την άδεια του σουλτάνου μπορούσαν να βγάλουν το ράσο τους³² και να σπλοφορούν.³³ Τότε όμως έχαναν την εμφάνιση του ιερωμένου που είχε την προστασία του σουλτάνου, η οποία ως ένα σημείο τουλάχιστον σταματούσε τους κακοποιούς. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον έχουν τα παράπονα του Νικάνδρου

30 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 75-76 έγγρ. 26.

31 Συχνά περιόδευε κι ο εκάστοτε Πατριάρχης. Για τις πατριαρχικές περιοδείες με σκοπό την εισπραξη φόρων βλ. και Ζαχαριάδου 1996, 102-104. Ο Πατριάρχης έπρεπε να πάρει άδεια από τον σουλτάνο προκειμένου να ξεκινήσει περιοδεία και έχουν σωθεί σχετικά έγγραφα άδειας· βλ. Ζαχαριάδου 1996, 171-173 του έτους 1525 και Inalcik 1991, 428-430, άδεια για τον Ιωάσαφ Β', 1554-1565. Η οθωμανική γραμματεία για να δηλώσει την περιοδεία χρησιμοποιούσε τον όρο *yoklama*· βλ. Inalcik 1991, 428.

32 Το δικαίωμα αλλαγής ενδυμασίας αναφέρεται και σε άλλα έγγραφα αλλά δεν είναι γνωστή η ενδυμασία που αντικαθιστούσε το ράσο του ιερωμένου.

33 Πρβλ. τη σχετική σουλτανική άδεια: Ζαχαριάδου 1996, 171-172.

εναντίον των Χριστιανών του ποιμνίου του: διάφοροι παπάδες δεν συμμορφώνονταν προς τις αποφάσεις του και μάλιστα παρανομούσαν με τη βοήθεια Τούρκων. Άλλοι κληρικοί έξω από την επισκοπή του τον αγνοούσαν κι ευλογούσαν γάμους ενάντια στους εκκλησιαστικούς κανονισμούς και φυσικά –αυτό όμως δεν το κατέθεσε μαζί με τα άλλα του παράπονα– εισέπρατταν το «τυχερό» για την τέλεση του γάμου.³⁴ Με λίγα λόγια ένας ιεράρχης συναντούσε εμπόδια κι από ομοθρήσκους του, που κατέφευγαν στην υποστήριξη των Τούρκων· στο θέμα αυτό θα ξαναγυρίσω.

Το καλοκαίρι του 1580 ο μοναχός Κώστας γιος του Παύλου, εκπρόσωπος του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μητροφάνη Γ', ο οποίος κατά το τέλος του προηγούμενου έτους είχε κατορθώσει να ανεβεί για δεύτερη φορά στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, φαίνεται πως περιόδευε στα Δωδεκάνησα με σκοπό να συγκεντρώσει τους πατριαρχικούς φόρους και πάντως επισκέφτηκε την Κω. Όπως πληροφορεί μια κύρια πηγή της εποχής εκείνης, ο Μητροφάνης είχε δανειστεί από διάφορους μεγάλα ποσά, για να ανταποκριθεί στις δαπάνες που έκανε προκειμένου να επανακτήσει τον πατριαρχικό θρόνο³⁵ και συνεπώς μία περιοδεία για συγκέντρωση χρημάτων ήταν αναγκαία για το Πατριαρχείο. Άλλωστε, τα χρήματα που θα κατέβαλλαν οι Χριστιανοί στη συγκεκριμένη περίπτωση θα ήταν για το συνηθισμένο τους φόρο (harac) αλλά και για το «αίσιο» (uğurluk)· τον δεύτερο όρο τον καταλαβαίνουμε «για το καλό μιας αίσιας πατριαρχείας», της πατριαρχείας που σχετικά πρόσφατα είχε και πάλι αναλάβει ο Μητροφάνης και που απαιτούσε μία έκτακτη συνδρομή. Στην Κω όμως ο εκπρόσωπος του Πατριάρχη όχι μόνο δεν βρήκε καμία συμπαράσταση από τον αρχιεπίσκοπό της αλλά και συγκρούστηκε μαζί του. Πιο συγκεκριμένα, κατά το δεκαήμερο 24 Ιουλίου ως 4 Αυγούστου ο Κώστας γιος του Παύλου και ο Νίκανδρος παρουσιάστηκαν δύο φορές μπροστά στον καδή της Κω. Τη μία φορά ο πατριαρχικός απεσταλμένος ενήγαγε τον Νίκανδρο στο ιεροδικείο κατηγορώντας τον ότι καταπιέζει το ποίμνιό του. Ο

---

34 Για παρόμοιες συγκρούσεις συμφερόντων βλ. και Πατρινέλης 1967-1968, 83.

35 [Δωρόθεος Μονεμβασίας] 1684, 444.

αρχιεπισκόπος αντιμετώπισε την κατηγορία αυτή καταφεύγοντας στη «μαρτυρία του λαού». Εκπρόσωποι του ποιμνίου, κάτοικοι της Νεραντζιάς, παρουσιάστηκαν στο ιεροδικείο· ήσαν τρεις παπάδες, δύο ιεροδιάκονοι, δύο μάστορες κι άλλοι που όλοι τους διέψευσαν τον απεσταλμένο του Πατριάρχη κι έπλεξαν το εγκώμιο του αρχιεπισκόπου τους, ο οποίος ήταν φιλήσυχος και καλοπροαίρετος, ο καλύτερος από όλους τους ιεράρχες που γνώρισαν από τότε που πήραν το νησί τους οι Τούρκοι και του ήσαν γι' αυτό ευγνώμονες.³⁶ Την άλλη φορά ο πατριαρχικός απεσταλμένος κατηγορήσε τον Νίκανδρο πως αρνήθηκε να καταβάλει τους φόρους που όφειλε στον Πατριάρχη. Αλλά ο αρχιεπίσκοπος έδειξε στο ιεροδικείο απόδειξη, σύμφωνα με την οποία είχε καταβάλει τους οφειλόμενους φόρους του στον ίδιο τον Πατριάρχη, όταν τον είχε επισκεφθεί στην Κωνσταντινούπολη. Αθωώθηκε κι έφυγε από το ιεροδικείο αφού πήρε δύο αποδεικτικά έγγραφα³⁷ που πιστοποιούσαν πως ήταν ταμειακώς εντάξει. Μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο Κώστας γιος του Παύλου, παρά τις δύο προσφυγές του στο ιεροδικείο, έφυγε από την Κω άπρακτος.

Ο Νίκανδρος, όπως μας πληροφορεί ένα έγγραφο για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω, εγκατέλειψε τα καθήκοντα του αρχιεπισκόπου κάποτε πριν την άνοιξη του 1582. Από μία σουλτανική διαταγή του Μουράτ Γ' γραμμένη τον Μάιο του 1584 μαθαίνουμε πως είχε αυτοπροαίρετα παραιτηθεί από τα καθήκοντά του. Ο σουλτάνος είχε πληροφορηθεί το γεγονός από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παχώμιο Β' που είχε θορυβηθεί επειδή ο Νίκανδρος είχε αφήσει πίσω του πολλά και μεγάλα χρέη, τα οποία είχε συνάψει με τους «απίστους» κι είχε αφήσει διάφορα πράγματα που ανήκαν στη αρχιεπισκοπή. Γι' αυτό ο σουλτάνος διέταξε τον καδή της Κω να διευκολύνει τον Πατριάρχη που θα πήγαινε εκεί, εφοδιασμένος με το έγγραφο της διαταγής, με σκοπό να εισπράξει τα χρήματα που

36 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 193, έγγρ. 4. Το έγγραφο φέρει το εύγλωττο σημείωμα επί του νότου: *η μαρτυρία του λαού διά τονπίσκοπον της Κου, το Νίκανδρον.*

37 Δύο αποδεικτικά έχουν σωθεί: Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 140-141, έγγρ. 37 και 150-151, έγγρ. 2. Το κείμενο και η ημερομηνία των δύο εγγράφων είναι σχεδόν ίδια αλλά οι μάρτυρες δεν είναι οι ίδιοι.

προορίζονταν για το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο και ό,τι άλλα υπόλοιπα υπήρχαν κι ακόμα να βρει τα πράγματα που ανήκαν στην αρχιεπισκοπή.³⁸ Τα σχετικά με τα χρέη που άφηνε κάποιος ιεράρχης, όταν αποφάσιζε να εγκαταλείψει τα καθήκοντά του, αποτελούσαν τρέχουσα πρακτική και δεν χρειάζονται σχόλια.³⁹ Αξίζει όμως να συζητηθούν τα σχετικά με το ταξίδι του Πατριάρχη Παχωμίου στην Κω, το οποίο, σύμφωνα με το σουλτάνο, στόχευε στη διευθέτηση της κατάστασης που ακολούθησε την παραίτηση του αρχιεπισκόπου.

Είναι πολύ αμφίβολο αν αυτό το ταξίδι πραγματοποιήθηκε, μολοντί ο Παχώμιος θα ήξερε ότι στην Κω υπήρχε πλούτος στα χέρια των Ορθοδόξων κατοίκων, που θα μπορούσαν να του είναι χρήσιμοι. Η πατριαρχία του, που θεωρήθηκε παράνομη, ήταν σύντομη, περίπου ενός έτους, αλλά ήταν και ιδιαίτερα ταραγμένη, γεμάτη από «σκάνδαλα», καθώς πολλοί διεκδικούσαν τον πατριαρχικό θρόνο, εκτός των άλλων, κι επειδή η εκλογή του Παχωμίου δεν έγινε σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς κανόνες αλλά, όπως παραδίδει η κύρια πηγή της εποχής εκείνης, «εκάθισε χωρίς θέλημα τινός πατριάρχης και εξουσιαστής».⁴⁰ Κάτω από τις περιστάσεις αυτές ο Παχώμιος ασφαλώς θα έκρινε πως έπρεπε να είναι παρών στην Κωνσταντινούπολη.

Όπως κι αν έχουν τα πράγματα σχετικά με το ταξίδι στην Κω, ο Παχώμιος καθαιρέθηκε από πολυμελή Σύνοδο το Φεβρουάριο του 1585 κι ένα περίπου χρόνο αργότερα πήγε στη Βλαχία. Όσο για το Νίκανδρο, φαίνεται πως εξακολουθούσε να κατοικεί στην Κω και μετά την παραίτησή του και τα συνεπαγόμενά της. Τον Ιούνιο του 1584, δηλαδή λίγο μετά την έκκληση του Παχωμίου προς τον σουλτάνο και πάντως όταν ήταν πια πρώην αρχιεπίσκοπος Κω, παρου-

38 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 90-91, έγγρ. 44: στο έγγραφο το όνομα του αρχιεπισκόπου είναι «andros» προφανώς επειδή ο γραμματικός παρέλειψε τα τρία πρώτα γράμματα.

39 Σχετικά με τα χρέη του ανωτέρου κλήρου βλ. και Ζαχαριάδου 2009, 280 και υποσημείωση 3· πρβλ. Γλαβίνας 1998, 565, 571-572.

40 [Δωρόθεος Μονεμβασίας] 1684, 445, όπου μάλιστα ο Παχώμιος περιγράφεται ως «ένas φανλόβιος Μιτυληναίος»· ωστόσο, ας προστεθεί πως ο βαθύτατος γνώστης της ιστορίας του Πατριαρχείου Μ.Ι. Γεδεών (Γεδεών 1886-1887, 526-527), μολοντί έγραψε πως ο Παχώμιος «εδράξατο του θρόνου», επαινεί τη μόρφωσή του.

σιάστηκε αυτοπροσώπως μπροστά σε ένα εκπρόσωπο του καδή της νήσου ύστερα από καταγγελία του Ορθόδοξου κατοίκου της Αντιμάχειας Καραμπουρνά, που ήταν Χαρτοφύλακας (Hartofila) ή, σύμφωνα με το ελληνικό σημείωμα επί του νώτου του εγγράφου, «πρώτος»: δηλαδή κατείχε αξίωμα στην κοινότητα της Αντιμάχειας.⁴¹ Η κατηγορία ήταν ότι ο Νικάνδρος του χρωστούσε 24 φλουριά· προφανώς αυτό ήταν ένα από τα χρέη που είχε καταγγείλει γενικά και συνοπτικά ο Πατριάρχης Παχώμιος στο σουλτάνο. Ο αρχιεπίσκοπος αρνήθηκε την κατηγορία και ο ενάγων, παρά τις προσπάθειές του, δεν μπόρεσε να παρουσιάσει μάρτυρες· τελικά η υπόθεση έκλεισε.⁴² Ωστόσο, χάρη σ' αυτό το γεγονός, περιορισμένου ενδιαφέροντος, μαθαίνουμε πως στην Αντιμάχεια τότε υπήρχε μία οργανωμένη ελληνική κοινότητα.

Το Νικάνδρο διαδέχθηκε ο Νήφων, όπως μας πληροφορεί ένα ιεροδικαστικό έγγραφο με ημερομηνία τέλος Απριλίου-αρχές Μαΐου 1582 και με ασυνήθιστο περιεχόμενο.⁴³ Ο αρχιεπίσκοπος είχε κατηγορηθεί ότι είχε τρυπήσει τον τοίχο του κάστρου –προφανώς του κάστρου της Νεραντζιάς– στον οποίο ακουμπούσε το σπίτι του. Επιτόπια όμως έρευνα που διεξήγαγε ένας Μουσουλμάνος φορολογικός υπάλληλος μαζί με ορισμένους ντόπιους προύχοντες φανέρωσε ότι η κατηγορία ήταν αβάσιμη και ο Νήφων αθώωθηκε. Από το σημείωμα στο νώτο του εγγράφου διαπιστώνουμε πως θεωρούσε τον εαυτό του θύμα συκοφαντίας (*αβανίας*) γιατί έγραψε «*με βανίσασι*». Αυτό το σημείωμα, προφανώς αυτόγραφο, είναι το μόνο ίχνος που μπόρεσα να βρω από το πέρασμα αυτού του αρχιεπισκόπου από την Κω.

Ίσως να τον διαδέχτηκε ο Γαβριήλ, για τον οποίο γνωρίζουμε μόνο πως παραιτήθηκε από τα καθήκοντά του και τότε, τον Ιούνιο του 1616, έγινε αρχιεπίσκοπος Κω ο ιερομόναχος Χριστόφορος. Ο τελευταίος καθαιρέθηκε επίσημα τον Ιούνιο του 1621 γιατί απουσίαζε από την επαρχία του χωρίς πατριαρχική έγκριση επί τρία χρόνια.⁴⁴

41 Για τους πρώτους των κοινοτήτων, βλ. Τσιρπανλής 1995, 43-44.

42 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 143, έγγρ. 39.

43 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 142-143, έγγρ. 38.

44 Αποστολόπουλος και Μιχαηλάρης 1987, 265, έγγρ. 504, και 370, έγγρ. 841.

Με την ευκαιρία εκλογής νέου αρχιεπισκόπου Κω, τον Μάρτιο του 1626, μαθαίνουμε πως ο θρόνος είχε μείνει επί πολλά χρόνια κενός.⁴⁵ Το διαθέσιμο υλικό σχετικά με τους τελευταίους ιεράρχες που ανέφερα είναι φτωχό σε πληροφορίες. Ωστόσο αρκετό για να φανερώσει πως, ύστερα από το Νίκανδρο, που άσκησε καθήκοντα τουλάχιστον επί δέκα χρόνια, στην κατά τα άλλα ευημερούσα Κω η διαδοχή των αρχιερέων δεν γινόταν ομαλά για πάνω από είκοσι χρόνια· συχνά μάλιστα το νησί δεν είχε καθόλου αρχιερέα.

Το Μάρτιο του 1626 η Σύνοδος του Πατριαρχείου εξέλεξε τον πατριαρχικό εφημέριο Αντώνιο ως αρχιεπίσκοπο Κω αλλά από ένα σουλτανικό έγγραφο που συντάχθηκε ένα μήνα αργότερα μαθαίνουμε πως τη θέση κατείχε ο Σεραφείμ, ο οποίος στο υπόμνημα εκλογής αρχιεπισκόπου ήταν τρίτος.⁴⁶ Παραμένουν άγνωστα τα συμβάντα σχετικά με την προτίμηση προς το Σεραφείμ. Μπορεί να θεωρείται όμως βέβαιο ότι αυτός ήταν την εποχή εκείνη παρών στην Κωνσταντινούπολη: πρώτον επειδή υπέβαλε μία αναφορά σχετικά με την αρχιεπισκοπή του στο σουλτάνο Μουράτ Δ' (1623-1640) πριν από τις 11 Απριλίου, και δεύτερον επειδή υπέγραψε ένα συνοδικό επιτίμιο που απολύθηκε επί Κυρίλλου Λουκάρεως στις 26 Μαΐου.⁴⁷

Το παλαιότερο έγγραφο το σχετικό με το Σεραφείμ είναι μία διαταγή που εξέδωσε ο σουλτάνος ύστερα από αναφορά του ίδιου, όταν ήταν ήδη αρχιεπίσκοπος.⁴⁸ Πριν παραθέσουμε το περιεχόμενο της αναφοράς παρατηρούμε πως επαναλαμβάνει κάπως αναλυτικότερα τα παράπονα που είχε διατυπώσει ο Νίκανδρος πριν από 51 χρόνια.⁴⁹ Όπως κι ο Νίκανδρος, έτσι κι ο Σεραφείμ, όταν εισέπραττε τους ετήσιους φόρους από τους πιστούς, για να καταβάλει την οφειλή του προς το οθωμανικό κράτος αλλά και για να συγκε-

---

45 Αποστολόπουλος και Μιχαηλάρης 1987, 390, έγγρ. 907. Η υπογραφή του Διονυσίου Κω στο «χρυσόβουλλο» για την ίδρυση του Πατριαρχείου Μόσχας (1590) θεωρείται πλαστογραφημένη κι η ύπαρξη του ιεράρχη παραμένει αβέβαιη: Παϊζη-Αποστολοπούλου 2001, 335-336.

46 Ευχαριστώ πολύ το συνάδελφο Δημήτρη Αποστολόπουλο για την πολλαπλή βοήθεια που μου πρόσφερε ως προς το σημείο αυτό.

47 Γεδεών 1936-1938, 95-96 και υποσημείωση.

48 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 287-288, έγγρ. 3.

49 Παραπάνω, σ. 208-209.

ντρώσει χρήματα για ελεημοσύνη, καθώς και τους φόρους από πανηγύρια, από γάμους, από τα μοναστήρια κι άλλα επίσης έσοδα της μητρόπολης, οι μισθωτές των φόρων και οι αξιωματούχοι του στρατιωτικού διοικητή της επαρχίας, οι ζαϊμηδες κι οι τιμαριώτες, και διάφοροι άλλοι τον παρενοχλούσαν, κατά παράβαση του Ιερού Νόμου. Μερικοί τον συκοφαντούσαν ότι εξύβρισε τη θρησκεία τους, ή ότι παραπλάνησε τα παιδιά τους ή ότι τους χρωστούσε χρήματα. Όταν, για να μαζέψει τους φόρους, υποχρεωνόταν να διασχίσει μέρη δύσβατα και επικίνδυνα και για τον λόγο αυτό άλλαζε ενδυμασία και κρατούσε όπλα και εφόδια, οι κρατικοί υπάλληλοι κι οι μισθωτές φόρων παρενόβαιναν και τον παρενοχλούσαν. Επίσης, όταν καθαιρούσε ή διόριζε παπάδες ή μοναχούς, σύμφωνα με τις παραδοσιακές συνήθειες, ορισμένα άτομα επενέβαιναν και επέτρεπαν σε παπάδες που είχαν εκπέσει από το αξίωμά τους να ασκούν το λειτούργημά τους. Παπάδες από άλλα μέρη και χωρίς τη συγκατάθεσή του, έρχονταν στην Κω κι έκαναν γάμους, οι οποίοι ήσαν παράνομοι. Επίσης, ορισμένα άτομα τον εμπόδιζαν να δημεύσει, για λογαριασμό του Πατριάρχη και σύμφωνα με το σουλτανικό μπεράτι που του είχε δοθεί, τα περιουσιακά στοιχεία αποθανόντων παπάδων ή μοναχών. Γενίτσαροι και σουλτανικοί ταχυδρόμοι προσπαθούσαν να του πάρουν το άλογο ή το μουλάρι του. Εκπρόσωποι της εξουσίας απαιτούσαν τον κεφαλικό φόρο, που πλήρωναν μόνο οι επισκέπτες, από τους ανθρώπους του, μολονότι αυτοί δεν είχαν μείνει στην Κω περισσότερο από έξι μήνες.

Ο σουλτάνος, σε απάντηση των παραπόνων, διέταξε το στρατιωτικό διοικητή της Ρόδου καθώς και τον καδή της Κω να εξακριβώσουν αν οι καταγγελίες του Σεραφείμ ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα, και, αν πραγματικά ανταποκρίνονταν, να επιβληθεί η τάξη σύμφωνα με τον Ιερό Νόμο και με σεβασμό προς την καθιερωμένη συνήθεια. Δηλαδή, στην προκείμενη περίπτωση ο σουλτάνος διέταξε να ρυθμιστούν τα πράγματα τοπικά κι όχι να σταλούν οι ένοχοι στην Κωνσταντινούπολη για να δικαστούν, όπως είχε διατάξει σχετικά με τον Νίκανδρο. Αξίζει επίσης να τονιστεί πως, όπως ο Νίκανδρος, έτσι κι ο Σεραφείμ διαμαρτυρόταν όχι μόνο εναντίον

των οργάνων της οθωμανικής εξουσίας αλλά και εναντίον ομοθηρικών του ιερωμένων και λαϊκών. Πιο αξιοπρόσεκτο όμως είναι πως ο Σεραφείμ παραπονιόταν για ταλαιπωρίες που δεν είχε ακόμα υποστεί. Συγκεκριμένα, παραπονιόταν για βάσανα που τραβούσε κατά τις περιόδους του προς είσπραξη φόρων χωρίς να έχει ακόμα κάνει περιοδεία στην Κω, εφόσον εκλέχτηκε και διορίστηκε αρχιεπίσκοπος λίγο μετά την 22^η Μαρτίου 1626 κι υπέβαλε την αναφορά με τα παράπονα πριν την 11^η Απριλίου. Τα προκαταβολικά παράπονά του είναι μάλλον περιττό να ερμηνευτούν ή να σχολιαστούν. Είναι επιτρεπτό όμως να εικάσουμε πως ανάμεσα στους ανθρώπους του ιερατείου υπήρχε διαθέσιμο το τουρκικό πρότυπο ενός εγγράφου με ένα κατάλογο παραπόνων, τα οποία θα μπορούσε να έχει ένα μέλος του εναντίον των εκπροσώπων της οθωμανικής εξουσίας αλλά και εναντίον προσώπων της ορθόδοξης κοινότητας. Φυσικά ένα τέτοιο πρότυπο θα μπορούσε ευκολότερα να βρεθεί στην πολυπληθή Κωνσταντινούπολη των πολλών εθνοτήτων με τις ποικίλες επιδιώξεις και στη συνέχεια να διασκευαστεί κατάλληλα από το χρήστη του. Με τέτοιες προϋποθέσεις αλλά και με προνοητικότητα θα συνέταξε ο Σεραφείμ την αναφορά του προς τον σουλτάνο και στη συνέχεια πήρε στα χέρια του τη σουλτανική διαταγή.

Δεν ξέρουμε τι απόγινε με τις ανακρίσεις που διέταξε ο σουλτάνος, όταν έφτασε ο Σεραφείμ στην αρχιεπισκοπή του εφοδιασμένος με τη διαταγή. Μπορούμε όμως να είμαστε αρκετά βέβαιοι ότι αμέσως διοργάνωσε την είσπραξη των φόρων του. Από ένα έγγραφο του ιεροδικείου της Κω, στο οποίο δεν έχει καταγραφεί χρονολογία, αλλά στο οποίο, επί του νότου του, έχει σημειωθεί το 1626,⁵⁰ μαθαίνουμε πως απευθύνθηκε στον καδή της Κω για να τον συστήσει στους φρουράρχους των τριών σημαντικότερων κάστρων της Κω, μετά τη Νεραντζιά, δηλαδή του Πυλίου, της Αντιμάχειας και της Κεφάλου.⁵¹ Οι φρούραρχοι όφειλαν να βοηθήσουν τον ιεράρχη να εισπράξει από τους παπάδες και τους ορθοδόξους κατοίκους το

---

50 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 539, έγγρ. 82. Αυτή η χρονολογία επί του νότου ταιριάζει με τα γεγονότα της ζωής του Σεραφείμ αλλά και επιβεβαιώνεται από τα έτη θητείας του καδή που εξέδωσε το έγγραφο, 1626-1628.

51 Για τα τρία αυτά κάστρα Τσιρπανλής 1991, 108-117· Κοντογιάννης 2002.

καθιερωμένο εισόδημα, το οποίο είχε δικαίωμα να απαιτεί σύμφωνα με την παλαιά συνήθεια. Κανείς δεν έπρεπε να τον εμποδίσει. Οι φρούραρχοι διατάσσονταν να στείλουν στον καδή για να δικαστούν αυτούς που θα αρνούνταν να συμμορφωθούν. Μπορούμε επιπλέον να φανταστούμε ότι ο Σεραφείμ ξεκίνησε την περιοδεία του στα κάστρα της Κω αφού προηγουμένως είχε μαζέψει τους φόρους από την πρωτεύουσα του νησιού, το κάστρο της Νεραντζιάς.

Το Μάιο του 1627 ο Σεραφείμ, συνοδευόμενος από μερικούς Χριστιανούς, κατέφυγε στο ιεροδικείο εναντίον ενός κατοίκου του βαροσιού⁵² της Νεραντζιάς, του Γιώργη Άνοστου, ο οποίος ήταν ιδιοκτήτης του ενός τετάρτου μιας εκκλησίας που βρισκόταν επίσης στο βαρόσι κι ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο. Ο Γιώργης Άνοστος, προφανώς με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, νόμιζε πως μπορούσε να έχει κι αυτός γνώμη ως προς τον παπά, στον οποίο έπρεπε να ανατεθεί η λειτουργία της παραπάνω εκκλησίας. Ο Σεραφείμ εξήγησε στο ιεροδικείο πως, σύμφωνα με το μπεράτι, το οποίο του είχε επιδώσει ο σουλτάνος, αυτός και μόνο αυτός είχε δικαίωμα να αναθέτει σε παπάδες τις εκκλησίες της αρχιεπισκοπής του και το ιεροδικείο τον δικαίωσε.⁵³ Θυμίζω ότι οι μητροπολίτες, οι αρχιεπίσκοποι κι οι επίσκοποι εκμίσθωναν σε παπάδες τις ενοριακές εκκλησίες, που βρίσκονταν μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας τους, έναντι χρηματικού ποσού και συνήθως σε ετήσια βάση· οι εκμισθώσεις αυτές αποτελούσαν φυσικά μια σημαντική πηγή εσόδων για τους ιεράρχες.⁵⁴ Συνεπώς η διένεξη ανάμεσα στο Σεραφείμ και τον Άνοστο δεν οφειλόταν απλά στην ανάθεση αλλά και στην εκμίσθωση.

Λίγους μήνες αργότερα, στις 20 Σεπτεμβρίου, ο αρχιεπίσκοπος παρουσιάστηκε και πάλι στο ιεροδικείο, αυτή τη φορά για να δεχτεί επισήμως μία αξιόλογη δωρεά. Ο κάτοικος της Νεραντζιάς παπα-

52 Ο ουγγρικός όρος *varos*, που υπάρχει στο οθωμανικό έγγραφο, συνήθως μεταφράζεται προάστειο αλλά η απόδοση δεν είναι κυριολεκτική. *Varos* σημαίνει τον ατείχιστο οικισμό γύρω από ένα κάστρο, όπου έχουν εγκατασταθεί κυρίως μη Μουσουλμάνοι. Στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για τον οικισμό γύρω από το κάστρο της Νεραντζιάς. Για το *varos* βλ. την εξαιρετική μελέτη της Svetlana Ivanova (Ivanova 2005).

53 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 237, έγγρ. 50.

54 Zachariadou 2008, 310-311.

Λιμεριανός, δήλωσε ενώπιον του Σεραφείμ πως αφιερώνει τρία σπίτια με αυλή, που βρίσκονται στο βαρόσι της Νεραντζιάς, στη συνοικία του Αγίου Νικολάου, και που του ανήκουν, για να γίνουν αγαθοεργό αφιέρωμα (vakf) με δύο όρους: να κατοικεί σ' αυτά ο εκάστοτε αρχιεπίσκοπος, ο οποίος θα αναλάβει τη συντήρηση των σπιτιών, και να κατοικεί σ' αυτά κι ο ίδιος ως το θάνατό του.⁵⁵ Οι μάρτυρες στο ιεροδικαστικό έγγραφο που εκδόθηκε για την κατοχύρωση του αφιερώματος ήσαν όλοι Χριστιανοί και μάλιστα πέντε παπάδες και τέσσερεις διάκοι. Μπορούμε να φανταστούμε πως ο Σεραφείμ φιλοδοξούσε να διαθέτει ένα κτηριακό συγκρότημα που θα στέγαζε την αρχιεπισκοπή. Ωστόσο, ας προστεθεί πως η ιδιοκτησία των τριών σπιτιών είχε αμφισβητηθεί λίγες μέρες πριν από τη δωρεά, κάποτε ανάμεσα στη 10^η και 19^η Σεπτεμβρίου. Ο Γιώργης γιος του Γιάννη, κι αυτός κάτοικος Νεραντζιάς, είχε εναγάγει τον παπα-Λιμεριανό γιο του Γιώργη. Στο ιεροδικείο είχε ισχυριστεί πως ο παπα-Λιμεριανός είχε καταπατήσει τα εν λόγω τρία σπίτια, τα οποία του ανήκαν εφόσον ο ίδιος τα είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του. Ο παπα-Λιμεριανός πάλι ισχυρίστηκε πως είχε αγοράσει τα τρία σπίτια από τον πατέρα του ενάγοντος καταβάλλοντας το ποσό των 7.120 άσπρων. Όταν ο καδής του ζήτησε να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό του, ο παπα-Λιμεριανός παρουσίασε ως μάρτυρες δύο παπάδες και το ιεροδικείο τον δικαίωσε. Το έγγραφο της ιεροδικαστικής απόφασης φέρει τα ονόματα των παρισταμένων μαρτύρων που ήσαν πέντε παπάδες και τέσσερεις διάκοι. Ήσαν τα ίδια πρόσωπα που ήσαν μάρτυρες όταν πολύ λίγες μέρες αργότερα έγινε στο ιεροδικείο η αφιέρωση των τριών σπιτιών.⁵⁶

Το Γενάρη του 1635 ο ιεράρχης της Κω «Εσμέρ» γιος του Δημήτρη παρουσιάστηκε στο ιεροδικείο για να διαλύσει ένα γάμο, που ισχυριζόταν πως ήταν εκκλησιαστικά απαράδεκτος. Το όνομα Εσμέρ προφανώς δεν είναι ελληνικό και μολονότι πολύ λίγο μοιάζει με το όνομα Σεραφείμ, θα μπορούσε να οφείλεται σε απροσεξία του γραμματικού του ιεροδικείου· ωστόσο πρέπει να προστεθεί πως

---

55 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 242-243, έγγρ. 58.

56 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 241, έγγρ. 56.

esmer στα τούρκικα σημαίνει μελαχρινός και συνεπώς θα μπορούσε να είναι προσωνύμιο του αρχιεπισκόπου. Καθώς μάλιστα ένα άλλο έγγραφο που εκδόθηκε λίγους μήνες αργότερα φανερώνει πως αρχιεπίσκοπος της Κω εξακολουθούσε να είναι ο Σεραφείμ,⁵⁷ αυτόν πρέπει να αναγνωρίσουμε κάτω από τον «Εσμέρ». Ο αρχιεπίσκοπος ζήτησε από το ιεροδικείο την ακύρωση του γάμου ενός κατοίκου της Αντιμάχειας, του Κωνσταντίνου Κοκόλη γιου του Μιχάλη και της Νομικούδαινας⁵⁸ κόρης του Αντώνη, επειδή ήσαν στενοί συγγενείς. Στο έγγραφο τονίζεται σε δύο διαφορετικά του σημεία ότι ‘τα ευαγγέλια’ απαγορεύουν το γάμο, όταν υπάρχει τέτοια συγγένεια, αλλά ο βαθμός συγγένειας δεν αναφέρεται. Ανακοινώθηκε ακόμα πως ο γάμος έγινε ύστερα από μεγάλη πίεση που άσκησε ο φρουράρχος του κάστρου της Αντιμάχειας Μπιλάλ-αγάς, όπως παραδέχτηκε κι ο γαμπρός. Ο γάμος ακυρώθηκε με τη θέληση του Σεραφείμ.⁵⁹ Η αναπάντεχη και ανεξήγητη εμπλοκή του φρουράρχου εξηγεί μόνο ως ένα σημείο γιατί η υπόθεση έφτασε στο ιεροδικείο εφόσον γάμοι και διαζύγια ήσαν αποκλειστικά στην κρίση και απόφαση του ορθόδοξου ιερατείου, όπως καταγράφεται ξεκάθαρα και κατηγορηματικά στα μπεράτια που εξέδιδαν οι εκάστοτε σουλτάνοι για το διορισμό μητροπολιτών ή αρχιεπισκόπων ή επισκόπων.⁶⁰ Η όλη υπόθεση, που εξελίχτηκε με πρωτοβουλία του αρχιεπισκόπου, είναι –το λιγότερο που μπορούμε να πούμε– παράδοξη.

Την τελευταία μέρα του Ιουλίου του 1635 ο καδής της Κω απέστειλε έγγραφο προς τους φρουράρχους του Πυλίου, της Αντιμάχειας και της Κεφάλου για να τους ειδοποιήσει πως ο επίσκοπος Σεραφείμ, σύμφωνα με το σουλτανικό μπεράτι που έχει στα χέρια του και τις σχετικές διαταγές, πρόκειται να συλλέξει τους ετήσιους φόρους που, σύμφωνα με την καθιερωμένη συνήθεια, δικαιούται για

57 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 382, έγγρ. 27, το οποίο θα εξετάσω αμέσως παρακάτω.

58 Στο κείμενο του εγγράφου το όνομα είναι γραμμένο Nmikudina. Ευχαριστώ το συνάδελφο κ. Ζαχαρία Τσιρπανλή, που με πληροφόρησε ότι υπάρχει βαπτιστικό όνομα Νομικούδαινα, το οποίο γραμματικώς είναι το θηλικό του ονόματος Νομικός.

59 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 251-252, έγγρ. 12.

60 Ζαχαριάδου 1996, 94-95.

τον εαυτό του αλλά και για να καταβάλει μέρος από αυτούς στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο καδής διέταξε τους τρεις φρουράρχους να βοηθήσουν τον επίσκοπο στη συγκέντρωση των φόρων χωρίς να ανεχτούν καμία αντίρρηση από κανένα. Πρόσθεσε όμως ότι πρέπει επίσης να φροντίσουν να μην εισπραχτεί με τη βία τίποτε περισσότερο από ό,τι προέβλεπε η καθιερωμένη συνήθεια.⁶¹ Η τελευταία αυτή διευκρίνιση στη διαταγή επαναλαμβάνεται σε πολλά σουλτανικά διατάγματα σχετικά με τη συγκέντρωση εκκλησιαστικών φόρων, όταν μάλιστα πρόκειται για χρήματα που εισπράττονται για να καταβληθεί η προσωπική χρηματική υποχρέωση του ίδιου του Πατριάρχη προς το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο.⁶²

Σύμφωνα με το έγγραφο που μας απασχολεί εδώ, ο οφειλόμενος φόρος ονομαζόταν *bidat akçesi* που κατά λέξη θα μεταφραζόταν «άσπρο (δηλαδή ασημένιο νόμισμα) της καινοτομίας», τον οποίο θα πρέπει να τον καταλάβουμε ως φόρο εκκλησιαστικό αλλά όχι κανονικό, και πάντως, όπως λέει το έγγραφο, ετήσιο. Την άνοιξη του 1635, δηλαδή του έτους κατά το οποίο εκδόθηκε το έγγραφο, είχε απομακρυνθεί από τον πατριαρχικό θρόνο ο Κύριλλος Λούκαρις και είχε ανεβεί ως νέος Πατριάρχης, ο Κύριλλος Κονταρής.⁶³ Είναι πιθανό η συγκέντρωση των χρημάτων να γινόταν για να καλυφθούν τα έξοδα του νέου μπερατιού του Κονταρή. Βεβαίως, όπως λέει σαφώς το έγγραφο, ένα μέρος των χρημάτων προοριζόταν και για τον ίδιο τον Σεραφείμ.

Παράλληλα προς τα αρχιεπισκοπικά του καθήκοντα, αυτός είχε αρχίσει να ενδιαφέρεται για υποθέσεις της Πάτμου, η οποία τότε ήταν σε μεγάλη ακμή. Το Σεπτέμβριο του 1634 είχε καταβάλει 350 ρεάλια, προφανώς στον ηγούμενο⁶⁴ της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, κι είχε μισθώσει την Αγία Αποκάλυψη «με όλα της τα δικαιώματα»· φαίνεται πως σύχναζε εκεί για ένα περίπου χρόνο, ως το Σεπτέμβριο του 1637, οπότε επέστρεψε στην αρχιεπισκοπή του.⁶⁵ Παραιτήθηκε από το λειτούργημα του αρχιεπισκόπου Κω πριν

---

61 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 382, έγγρ. 27.

62 Ζαχαριάδου 1996, 101.

63 Για τις χρονολογίες βλ. Hering 1992, 332-333.

64 Ηγούμενος ήταν τότε ο Μελέτιος: Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 623.

65 Φλωρεντής 1980, 33, υποσημείωση 2.

από τον Ιανουάριο του 1638, οπότε εξελέγη αρχιεπίσκοπος ο ιερομόναχος Ιωακείμ.⁶⁶ Ένα περίπου χρόνο αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1639, ο κάτοικος της Κω παπα-Αντώνης ενήγαγε τον Σεραφείμ ενώπιον του ιεροδικείου ισχυριζόμενος ότι, όταν ήταν ακόμα αρχιεπίσκοπος, του είχε αποσπάσει 35 γρόσια για να του εξασφαλίσει κάποια εκδούλευση.⁶⁷ Επειδή όμως η εκδούλευση δεν έγινε, ο παπα-Αντώνης απαιτούσε να του επιστραφούν τα 35 γρόσια του. Ο Σεραφείμ απάντησε πως σύμφωνα με κάποια καθιερωμένη συνήθεια – χωρίς περισσότερη διευκρίνιση – είχε εισπράξει από τον ενάγοντα απλώς 20 γρόσια και επιβεβαίωσε τη δήλωσή του με όρκο που του ζητήθηκε από τον καδή. Καθώς ο ενάγων δεν μπόρεσε να παρουσιάσει μάρτυρες ο Σεραφείμ αθώωθηκε.⁶⁸

Το Δεκέμβριο του 1639 ο Σεραφείμ, απλώς ως εκπρόσωπος του ηγουμένου της Πάτμου Ιερώνυμου, δέχτηκε ενώπιον του ιεροδικείου της Κω τη δωρεά ενός ισογείου σπιτιού, στο βαρόσι της Νεραντζιάς, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου, που η ιδιοκτήτριά του Κυρά Μαργέτα το έδωσε ως αφιέρωμα στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου.⁶⁹ Τον Ιανουάριο του 1648 ο Σεραφείμ ως ηγούμενος πια της Μονής Πάτμου ρύθμισε ενώπιον του ιεροδικείου Κω ακόμα μία χρηματική υπόθεση και πάλι με έκβαση αίσια για τον ίδιο.⁷⁰ Φαίνεται πως είχε αναλάβει την ηγουμενία αρκετά πρόσφατα και η πρώτη του ενέργεια ήταν να καταργήσει το κοινόβιο στη Μονή, το οποίο είχε ανασυσταθεί μόλις πριν από πέντε μήνες. Την ίδια χρονιά υπέγραψε λατινικό έγγραφο και με τους δύο τίτλους του, δηλαδή ως αρχιεπίσκοπος και ηγούμενος Πάτμου. Πέθανε τον Απρίλη του 1656, προφανώς σε προχωρημένη ηλικία, έχοντας ζήσει μια ζωή γεμάτη δράση.⁷¹

66 Αποστολόπουλος και Μιχαηλάρης 1987, 418, έγγρ. 998.

67 Δυστυχώς το έγγραφο δεν είναι σαφές: η λέξη στο κείμενο είναι *rüşvet*, δηλαδή ρουσφέτι.

68 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 257, έγγρ. 20.

69 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 253-254, έγγρ. 15. Πιθανότατα, με βάση τη μνεία του σπιτιού του Σεβαστή ρείς, το σπίτι αυτό ήταν κοντά στα τρία σπίτια που αφιέρωσε το 1627 στην αρχιεπισκοπή ο παπα-Λιμεριανός.

70 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 262, έγγρ. 29. Η υπόθεση αυτή, λίγο ασαφής όπως έχει καταγραφεί, δεν αφορούσε σε νόμισμα αλλά σε μέταλλο.

71 Φλωρεντής 1980, 33 και υποσημείωση 2.

Αφού προσπάθησα να περιγράψω την εκκλησιαστική ιστορία της Κω κατά τη χρονική περίοδο ανάμεσα στο 1572 και το 1648, όπως αυτή προκύπτει από τις ενέργειες των αρχιεπισκόπων της, θα προχωρήσω σε κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις για τους οικισμούς και τους κατοίκους του νησιού καθώς και για το επαρχιακό ιερατείο.

Για τους οικισμούς της οθωμανικής Κω κατατοπιζόμαστε βασικά από την έκθεση προς την Υψηλή Πύλη που συντάξε ο βεζίρης Αχμέτ Πασάς, ο πρωταγωνιστής κατά την προσάρτηση των νησιών από τους Τούρκους· το κείμενο αυτό έχει αναλυθεί σε βάθος από τον Ν. Vatin.⁷² Ο Αχμέτ Πασάς είχε εντυπωσιαστεί πολύ από το οχυρό κάστρο της Νεραντζιάς και πρόσθεσε πως στην Κω υπάρχουν άλλα τρία κάστρα χωρίς να τα κατονομάζει. Ωστόσο, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πως εννοούσε το Πυλί, την Αντιμάχεια και την Κέφαλο. Ως προς τη Νεραντζιά μάς πληροφορεί πως αρχικά ολόκληρος ο ντόπιος πληθυσμός της διατάχθηκε να εγκαταλείψει το κάστρο και να εγκατασταθεί στο βαρόσι, δηλαδή στα περίγυρα. Κατόπιν όμως διαπιστώθηκε πως το κάστρο ήταν πολύ αραιοκατοικημένο και αποφασίστηκε να εγκατασταθούν σ' αυτό ορισμένοι καλοί και έμπιστοι «άπιστοι».⁷³ Μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτοί θα ήσαν Χριστιανοί και Εβραίοι. Αργότερα, ένας από αυτούς ήταν ο αρχιεπίσκοπος Νήφων που, όπως είδαμε, κατοικούσε στη Νεραντζιά, σ' ένα σπίτι που ακουμπούσε στο τείχος του κάστρου.⁷⁴ Όσο για το βαρόσι της Νεραντζιάς, όλα δείχνουν πως αναπτύχθηκε: υπήρχε σ' αυτό η εκκλησία του Αγίου Νικολάου με την ομώνυμη συνοικία, καθώς κι η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου.⁷⁵

Δεν είναι ξεκάθαρο αν οι κάτοικοι του Πυλιού, της Αντιμάχειας και της Κεφάλου υποχρεώθηκαν κι αυτοί να φύγουν από τα κάστρα και να μετακομίσουν στα περίγυρα· φαίνεται πως όχι. Από έγγραφα, που έχουν εκδοθεί για την είσπραξη των εκκλησιαστικών

---

72 Vatin 1994, 366-367, 505, 509.

73 Vatin 1994, 508-509.

74 Παραπάνω, σ. 214.

75 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 237, έγγρ. 5· 241, έγγρ. 56· 242-243, έγγρ. 58· 254, έγγρ. 15.

φόρων, φανερώνεται ότι οι κάτοικοί τους, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος τους, ήσαν Ορθόδοξοι. Είδαμε πως υπήρχε κοινότητα με πρώτο στην Αντιμάχεια, όπου επιπλέον σώζονται εκκλησίες μέσα στο κάστρο της αλλά και άλλα κατάλοιπα που δείχνουν πως ο πληθυσμός της εξακολουθούσε να την κατοικεί. Η αρχαιολογική έρευνα στο Παλιό Πυλί φανέρωσε πως οικοδομήθηκε τμήμα εσωτερικά του κάστρου ενώ χρησιμοποιήθηκαν τα τείχη ως πίσω πλευρές σπιτιών. Τέλος, κεραμικά ευρήματα στην Κέφαλο δείχνουν πως υπήρχαν κάτοικοι στο χώρο του κάστρου κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα.⁷⁶ Στο έγγραφο του 1626, με το οποίο ο καδής διατάσσει τους φρουράρχους των παραπάνω κάστρων να βοηθήσουν στην είσπραξη των φόρων, προσδιορίζεται ότι θα τους καταβάλουν άνθρωποι που ζουν μέσα στα κάστρα. Και με τον ίδιο τρόπο περιγράφονται οι κάτοικοι των ίδιων κάστρων, που υποχρεώθηκαν να πληρώσουν τους εκκλησιαστικούς τους φόρους το 1635.⁷⁷ Επιτρέπεται συνεπώς να συμπεράνουμε πως οι κάτοικοι των τριών κάστρων συνέχισαν τη ζωή τους μάλλον ανώδυνα όταν πέρασαν από το κράτος των Ιωαννιτών στο κράτος του Σουλτάνου.

Ένα θέμα που αξίζει περισσότερη έρευνα είναι οι σχέσεις των Ορθόδοξων εκκλησιαστικών αρχών με το σουλτανικό ανάκτορο, όπως αυτές διαφαίνονται από τρέχοντα γεγονότα της ζωής των ανώτερων κληρικών. Φυσικά δεν εννοώ τις σχέσεις των εκάστοτε οικουμενικών πατριαρχών με τους εκάστοτε σουλτάνους. Κατά το 16^ο αιώνα το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποτελούσε κόμβο διασύνδεσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τον Ορθόδοξο κόσμο των παραδουναβίων περιοχών και του ρωσικού καθώς και του πολωνικού κράτους· συνεπώς οι σχέσεις ανάμεσα στον Πατριάρχη και τον σουλτάνο είχαν αποκτήσει νέες διαστάσεις.⁷⁸ Εννοώ το θέμα των

76 Κοντογιάννης 2002, 83-84, 87, 162-163.

77 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 382, έγγρ. 27 και 539, έγγρ. 82.

78 Μετά τη Μεταρρύθμιση το Οικουμενικό Πατριαρχείο αλλά και το Βατικανό παρακολουθούσαν την προπαγάνδα των Προτεσταντών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και μάλιστα οι Ρωμαιοκαθολικοί ενδιαφέρονταν για τους Έλληνες αρχιερείς που διορίζονταν από την Κωνσταντινούπολη· βλ. Halecki 1958, 149-155· πρβλ. και Αποστολόπουλος 2009, 190-191. Επιπλέον, ο σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής τόνιζε ότι ο Πατριάρχης που έδρευε στην πρωτεύουσά του

σχέσεων των ιεραρχών της περιφέρειας με τις υπηρεσίες του σουλτανικού ανακτόρου επειδή, όταν κανείς διατρέχει τις πηγές, διαπιστώνει πως είναι αξιοσημείωτη η πρόσβαση των εκπροσώπων του επαρχιακού ιερατείου –ακόμα κι από περιοχές που θα τις θεωρούσαμε απομακρυσμένες– προς την οθωμανική διοίκηση. Σύμφωνα με τον Η. Inalcik,⁷⁹ υπήρχε ένα ειδικό γραφείο στην οικονομική υπηρεσία, τη γνωστή ως *defterhane*, η οποία έδρευε μέσα στο συγκρότημα του σουλτανικού ανακτόρου.⁸⁰ Ο προϊστάμενος αυτού του γραφείου ήταν υπεύθυνος για την είσπραξη των εσόδων που προέρχονταν από τους διορισμούς των ιεραρχών. Όμως το γραφείο αυτό ήταν και κάτω από τον άμεσο έλεγχο του μεγάλου βεζίρη, δηλαδή είχε ποικίλες διασυνδέσεις με το επίκεντρο της εξουσίας. Βασικά στο γραφείο αυτό θα σύχναζαν μητροπολίτες, αρχιεπίσκοποι κι επίσκοποι για να καταβάλλουν το *πεσκέσι* τους ώστε να έχουν το μπεράτι τους. Αλλά η επαφή τους με τη σουλτανική αυλή δεν περιοριζόταν εκεί. Οι ιεράρχες των επαρχιών κατέφευγαν σε υπηρεσίες των ανδρών των επίλεκτων σωμάτων της σουλτανικής αυλής.⁸¹ Το 1489 ένας ουλουφετζής μετέφερε ένα μικρό ποσό από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο χρωστούσε ο μητροπολίτης της πόλης προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Το 1564 ο επίσκοπος της Κασσάνδρειας Παχώμιος έστειλε το *πεσκέσι* του προς το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο με ένα τσαούση.⁸² Όπως είδαμε παραπάνω, το 1575 ένας άλλος τσαούσης πλήρωσε για λογαριασμό του Νικάνδρου Κω το *πεσκέσι*, που αυτός όφειλε στο σουλτανικό θησαυροφυλάκιο. Οι περιπτώσεις αυτές, αν και λίγες σ' αυτό το στάδιο της έρευνας, φανερώνουν ότι οι άνθρωποι του ιερατείου ήσαν ενήμεροι των μετακινήσεων των ανθρώπων της σουλτανικής αυλής και φρόντιζαν να επωφεληθούν από αυτές για να τακτοποιούν υποθέσεις τους, πιθα-

---

ασκούσε εξουσία πάνω σε λαούς που κατοικούσαν πέρα από τα σύνορα της αυτοκρατορίας του· βλ. Ζαχαριάδου 2007, 67-68.

79 Inalcik 1982, 440· το χειρόγραφο, στο οποίο βασίστηκε ο Inalcik είναι του 1753, αλλά αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως τότε ιδρύθηκε το ειδικό γραφείο.

80 Necipoğlu 1991, 86-88.

81 Κυρίως στα έξι τάγματα (*alti bölük*), για τα οποία βλ. πρόχειρα Gibb και Bowen 1950, 326-328.

82 Ζαχαριάδου 1996, 163, 183.

νότατα προσφέροντας και κάποιο φιλοδώρημα. Υπάρχουν όμως και πιο περίπλοκες παρεμβάσεις ανθρώπων της σουλτανικής αυλής σε εκκλησιαστικές υποθέσεις. Το 1551 ο παπα-Γιάννης, σύμφωνα με τα οθωμανικά έγγραφα, ή Ιωαννίκιος, σύμφωνα με τα ελληνικά, φαίνεται πως πήρε την πρωτοβουλία να επανιδρύσει την αρχιεπισκοπή της Καρπάθου, η οποία είχε ερημωθεί. Επέτυχε το σκοπό του παραδίδοντας με τη μεσολάβηση του δραγομάνου της Υψηλής Πύλης Γιουνούς έξι φλουριά στο σουλτανικό θησαυροφυλάκιο κι απέκτησε το σχετικό έγγραφο.⁸³ Φυσικά, αν γνωρίζαμε πώς διασταυρώθηκαν οι δρόμοι του παπα-Γιάννη/Ιωαννικίου και του δραγομάνου Γιουνούς, ίσως να διατυπώναμε χρήσιμες παρατηρήσεις για την κοινωνία του 16^{ου} αιώνα.

Βατή φαίνεται πως ήταν για τους ιεράρχες και η σουλτανική γραμματεία, δηλαδή η υπηρεσία του Reisü'l Kuttâb, που ήταν ο τοποτηρητής του μεγάλου βεζίρη. Στην υπηρεσία αυτή, που έδρευε μέσα στο παλάτι, απευθύνονταν όσοι υπέβαλλαν εγγράφως αιτήματα, τα οποία στη συνέχεια μελετούσαν ειδικοί υπάλληλοι, οι tezkereci, και σ' αυτήν συντάσσονταν οι σουλτανικές διαταγές, τα λεγόμενα φιρμάνια, που είχαν ως προμετωπίδα το μονόγραμμα του σουλτάνου, τον τουρά (tugra), το οποίο σχεδίαζε ένας ορισμένος από τους ανώτατους υπαλλήλους του κράτους, ο nişancı.⁸⁴ Στην υπηρεσία αυτή, που θα αντιμετώπιζόταν με σεβασμό και κάποιο δέος, κατέφευγαν αρκετά συχνά ιεράρχες με αιτήματα και παράπονα για να εξασφαλίσουν στη συνέχεια ένα φιρμάνι που θα επέφερε την ποθητή λύση των προβλημάτων τους. Παραπάνω είδαμε τα φιρμάνια που επέτυχαν ο Νικάνδρος κι ο Σεραφείμ, όταν ανέφεραν στην Υψηλή Πύλη τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν κατά την άσκηση του λειτουργήματός τους. Άλλοι ιεράρχες εξυπηρετήθηκαν με περισσότερο ζήλο. Ο επίσκοπος της Άνδρου Βενιαμίν επέτυχε το 1612 δύο φιρμάνια του Αχμέτ Α' που εκδόθηκαν μέσα σε διάστημα δύο περιπου μηνών. Ο σουλτάνος διέταξε να αφεθεί ο επίσκοπος απόλυτα ανενόχλητος στο έργο του και, καθώς ετοιμαζόταν να επισκεφθεί

83 Ζαχαριάδου 1996, 179.

84 Για τη σουλτανική γραμματεία βλ. πρόχειρα Gibb και Bowen 1950, 117-125.

την Κωνσταντινούπολη, να ορίσει ο ίδιος τον εκπρόσωπό του για το διάστημα της απουσίας του.⁸⁵ Αν και αναμφίβολα περιττή, ως καταγραφεί η διευκρίνιση πως οι σουλτανικές διαταγές αυτού του είδους μολονότι συντάσσονταν στο πρώτο πρόσωπο ενικού με υποκείμενο το σουλτάνο, δεν γράφονταν από τον ίδιο αλλά από υπαλλήλους της γραμματείας. Αλλά κάτω από τι είδους προϋποθέσεις;

Για να βρω κάποια απάντηση κατέφυγα στο συμβουλευτικό υπόμνημα, το οποίο υπέβαλε το 1581 προς το σουλτάνο ο Μουσταφά Αλής, μία πολιτική φυσιογνωμία που γέννησε η οθωμανική αυτοκρατορία με φωτεινό πνεύμα και με μεγάλο συγγραφικό ταλέντο. Ο Μουσταφά Αλής κατακρίνοντας αυστηρά τη διοίκηση και τα όργανά της, που οδηγούν την αυτοκρατορία σε καθοδική πορεία, αναφέρεται και στους ανώτερους κρατικούς γραμματείς, στους οποίους απευθύνεται ο λαός με τα αιτήματά του. Αφού πρώτα παρατηρήσει πως οι περισσότεροί τους καπνίζουν όπιο, στη συνέχεια τους κατηγορεί πως καταγράφουν δεδομένα αντίθετα προς την αλήθεια, πως σημειώνουν επίτηδες εσφαλμένες ημερομηνίες και πως κάνουν χίλιες-δυο παρανομίες, που φυσικά τις πληρώνει ο κοσμάκης. Σύμφωνα με το Μουσταφά Αλή ο προϊστάμενος της σουλτανικής γραμματείας θα έπρεπε να είναι υπόδειγμα τιμιότητας κι οι υπάλληλοί του να μην κοιτούν τους ανθρώπους στα χέρια περιμένοντας από αυτούς δώρα.⁸⁶ Κατόπιν διατυπώνει συμβουλές για το πώς να διορθωθεί αυτή η κατάσταση αλλά αυτές μας απομακρύνουν από το θέμα μας, το οποίο είναι η τότε κατάσταση της σουλτανικής γραμματείας στην οποία, εκτός από διάφορους άλλους, προσέτρεχαν οι αρχιερείς – ασφαλώς όχι με άδεια χέρια.

Και το τελευταίο θέμα που κατά τη γνώμη μου αξίζει περισσότερη έρευνα είναι η μνεία Χριστιανών που με την υποστήριξη Τούρκων εμπόδιζαν έναν ιεράρχη να ασκήσει εξουσία, τουλάχιστον όπως ο ίδιος έκρινε, πάνω στο ποιμνίο του. Παραπάνω είδαμε πως και ο Νίκανδρος και ο Σεραφείμ κατήγγειλαν στο σουλτάνο τη δράση αυτών των Χριστιανών καθώς και των Τούρκων συνεργατών τους.⁸⁷

---

85 Ζαχαριάδου 2009, 273-276.

86 Tietze 1979, 48-50.

87 Παραπάνω, σ. 211, 216.

Διευκρινίζω αμέσως πως στις σχέσεις ιερατείου και πιστών, γενικά κι όπως ήταν αναμενόμενο, σημειώνονταν μικρές παρατυπίες χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως η τέλεση ενός γάμου από ιερέα προερχόμενο από άλλη περιοχή, μέσα σε ενορία που δεν ήταν η δική του. Δεν έλειπαν και διενέξεις ανάμεσα σε κοσμικούς και ιερωμένους και οι Χριστιανοί κατέφευγαν στην κρίση του καδή κυρίως όταν έπρεπε να προστατεύσουν την κτηματική περιουσία τους. Περισσότερο ίσως ενδιαφέρον παρουσίαζαν οι διενέξεις ανάμεσα σε κληρικούς και πιστούς, οι οποίες προέκυπταν κατά την είσπραξη των καθιερωμένων εκκλησιαστικών φόρων. Η επιμονή των οθωμανικών αρχών να τονίζουν στα σχετικά έγγραφα πως οι εκκλησιαστικοί φόροι πρέπει να πληρώνονται από όλους καθώς και η βοήθεια που αυτές προσέφεραν για την είσπραξή τους υποδηλώνουν την αντίδραση των πιστών να καταβάλλουν τους φόρους – αντίδραση, που πάντως έπρεπε να παρακαμφθεί· ωστόσο, είναι γνωστές περιπτώσεις κατά τις οποίες Χριστιανοί κατέφυγαν στον καδή ζητώντας την προστασία του επειδή είχαν βρει πως τα απαιτούμενα χρήματα ήταν πολλά.⁸⁸

Αν όμως πιστέψουμε τις καταγγελίες του Νικάνδρου και του Σεραφείμ υπήρχαν παρεμβάσεις σοβαρότερες, όπως περιπτώσεις παπάδων που ύστερα από κάποιο παράπτωμα επαύθησαν από τον αρχιεπίσκοπο κι εκδιώχθηκαν από την εκκλησία τους⁸⁹ αλλά αγνόησαν τη βούληση του αρχιεπισκόπου τους και με την υποστήριξη «μερικών Μουσουλμάνων» εξακολουθούσαν να παραμένουν σ' αυτή και να λειτουργούν. Τέτοιες περιπτώσεις έχουν σημασία για την κοινωνική κατάσταση του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, και κατ'αρχήν γίνονται δύσκολα κατανοητές εφόσον τότε υπήρχε σεβασμός για τους ανώτερους κληρικούς αλλά και για τους ενοριακούς παπάδες. Πρώτα-πρώτα και κάπως «άτυπα» αυτοί ήταν οι αναγνωρισμένοι εκπρόσωποι της Ορθόδοξης κοινότητας, όταν προέκυπταν φορολο-

⁸⁸ Zachariadou 2008, 315.

⁸⁹ Η ορολογία του τουρκικού κειμένου δεν επιτρέπει να συμπεράνουμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για εκδίωξη από μισθωμένη εκκλησία (βλ. παραπάνω, σ. 218) ή για αφορισμό.

γικά, δημογραφικά κι άλλα προβλήματα με τις οθωμανικές αρχές.⁹⁰ Αλλά φυσικά το ιερατείο διέθετε και άλλου είδους δύναμη. Ο ιερωμένος στις δύσκολες στιγμές ήταν εκείνος που διάβαζε ευχές που εισακούονταν καλύτερα. Έκανε ευχέλαιο για την άφεση αμαρτιών και τρισάγιο στους τάφους για την ψυχή των νεκρών. Διάβαζε την ευχή της βασκανίας που έδιωχνε το κακό μάτι και άλλα. Με την πρώτη λοιπόν ματιά φαίνεται απίθανο πώς ένας πιστός εκείνων των χρόνων θα πήγαινε να λειτουργηθεί σε εκκλησία, της οποίας ο παπάς είχε παυθεί κι εκδιωχθεί από το δεσπότη του αλλά παρέμενε στη θέση του με τη βοήθεια Τούρκων.

Η κοινωνία όμως των Ρωμιών, τουλάχιστον αυτών που ζούσαν κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα και το πρώτο του 17^{ου}, δεν είχε την ομοιογένεια που ίσως νομίζουμε. Είναι γενικά παραδεκτό πως με την οικονομική κρίση του τέλους του 16^{ου} αιώνα οι εξισλαμισμοί αυξήθηκαν επειδή οι Χριστιανοί δυσκολεύονταν πολύ να πληρώσουν τον κεφαλικό τους φόρο.⁹¹ Επιπλέον πρόσφατες έρευνες έδειξαν πως οι εξισλαμισμένοι δεν αποκόβονταν πάντα από την οικογένειά τους, μέσα στην οποία άλλα μέλη παρέμεναν πιστά στην πατροπαράδοτη θρησκεία τους.⁹² Φυσικά δεν εννοώ διασημότητες, όπως τον Μαχμούτ Πασά, τον βεζίρη του Πορθητή, που προερχόταν από χριστιανική αριστοκρατική οικογένεια, αλλά άτομα χαμηλής καταγωγής που κάτω από άγνωστες συνθήκες αλλαξοπίστησαν. Στο περιβάλλον αυτών θα μπορούσαν να αναζητηθούν τα αίτια ανεξήγητων διασυνδέσεων και συμπεριφορών.

Έχει σωθεί μια επιστολή που αποκαλύπτει μια όψη της τότε κοινωνικής κατάστασης – ένα έγγραφο πραγματικά σπάνιο επειδή έγγραφα αυτού του είδους δεν συντάσσονται για να διασωθούν «από γενεά σε γενεά» αλλά για να εξυπηρετήσουν μία βραχυπρόθεσμη ανάγκη. Είναι αχρονολόγητη αλλά η γραφή της επιτρέπει αρκετά άνετα να την τοποθετήσουμε στη χρονική περίοδο με την οποία ασχολήθηκα σ' αυτή μου τη μελέτη. Συντάκτης και αποστο-

90 Zachariadou 2008, 314-315.

91 Inalcik 1968-1970, 28-29· πρβλ. Μέρτζιος 1951, 28 με αναφορά στο έτος 1603.

92 Η Greene 2000, 38-44, 106, είναι η πρώτη που έθιξε αυτό το θέμα με βάση τους εξισλαμισμούς στην Κρήτη. Πρβλ. Zachariadou 2009, 227-230.

λέας της επιστολής είναι κάποιος Μεχμέτ της σουλτανικής υπηρεσίας στο Τοπ-Καπού Σαράι. Η επιστολή έχει παραλήπτη «τον σατανά επίσκοπο», χωρίς να καταγράφεται το όνομά του, ο οποίος όμως προσφωνείται ως επίσκοπος «φίλος των καταραμένων».⁹³ Ο Μεχμέτ πληροφορήθηκε πως ο επίσκοπος καταπιέζει τη μητέρα του κι έβαλε ένα σωρό ξύλα μπροστά στην πόρτα του σπιτιού της κόβοντάς της τη θέα. Ο Μεχμέτ διατάσσει να φύγουν τα ξύλα από 'κεί και απειλεί τον επίσκοπο με ψήσιμο. Στη συνέχεια απαιτεί να κάνει ο επίσκοπος διάκο τον ανεψιό του, το γιο της αδελφής του. Του θυμίζει πως η μισή εκκλησία (προφανώς σ' αυτήν όπου ο επίσκοπος λειτουργεί) ανήκει στη μητέρα του. Κλείνει απαιτώντας να εκτελεστούν από τον επίσκοπο αυτά που του έγραψε, αν αυτός αγαπά τη ζωή του.⁹⁴

Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου
 Συνταξιούχος Καθηγήτρια
 Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
 Πανεπιστημίου Κρήτης
 nikosveta@ath.forthnet.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Αποστολόπουλος, Δ.Γ. 2009. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και ο Νοτάριός του Θεοδόσιος Ζυγομαλάς στα χρόνια 1564-1565. Σ. Περρεντίδης και Γ. Στείρης (επιμ.), *Ιωάννης και Θεοδόσιος Ζυγομαλάς*. Αθήνα: Δαίδαλος, 187-196.

93 Ελληνικό σημείωμα επί του νώτου δεν μας βοηθεί περισσότερο γιατί γράφει μόνο «του μητροπολίτη» και μάλλον για μητροπολίτη θα πρόκειται.

94 Vatin, Veinstein και Zachariadou 2011, 529, έγγρ. 63.

- Αποστολόπουλος, Δ.Γ. και Π.Δ. Μιχαηλάρης 1987. *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου, Α΄*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ.
- Γεδεών, Ι.Μ. 1936-1938. *Πατριαρχικά Εφημερίδες*. Αθήνα: Τυπογραφείον Σεργιάδου.
- Γλαβίνας, Α.Α. 1998. Η Εκκλησία των Σερρών στις αρχές του ΙΖ΄ αιώνα. *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1993*, Πρακτικά, τ. Β΄. Σέρρες: Δήμος Σερρών, 557-574.
- [Δωρόθεος Μονεμβασίας] 1684. *Σύνοψις Ιστοριών αρχομένη από Κτίσεως Κόσμου*. Βενετία: Νικόλαος Γλυκός.
- Ευθυμίου, Μ. 1992. *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*. Αθήνα: Τροχαλία.
- Ζαχαριάδου, Ε.Α. 1996. *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ.
- _____, 2001. Η Κως και η Μονή της Πάτμου με την έναρξη της Τουρκοκρατίας. Γ. Κοκόρου-Αλευρά, Α.Α. Λαιμού και Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία, Τέχνη, Αρχαιολογία της Κω. Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, 465-468.
- _____, 2007. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Ελληνισμός την Επαύριο της Άλωσης. *Επιστημονική Διημερίδα: Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Οικονομία του Γένους. Αδελφότης Οφφικιάλων του Οικουμενικού Πατριαρχείου ΄Παναγία η Παμμακάριστος΄*. Αθήνα: Εκδόσεις Τραπέζης της Ελλάδος, 61-68.
- _____, 2009. Σελίδες από τη ζωή του Βενιαμίν, επισκόπου Άνδρου (1606-1623). *Εύανδρος. Τόμος εις μνήμην Δημητρίου Ι. Πολέμη*. Άνδρος: Καϊρειος Βιβλιοθήκη, 269-281.
- Ζαχαριάδου, Ε.Α. (επιμ.), Μ. Σαρηγιάννης κ.ά. 2010. *Ιεροδικείο Ηρακλείου, Τέταρτος Κώδικας, Μέρος Α΄ (1672-1674)*. Τουρκικές Πηγές Κρητικής Ιστορίας, 3. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Καρπάθιος, Εμμ. Ι., Μητροπολίτης Κω, 1958. *Αρχείον Ιεράς Μητροπόλεως Κω (Δωδεκανήσου), Τεύχος Πρώτον*. Αθήνα.
- Κοντογιάννης, Ν.Δ. 2002. *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*. Αθήνα: Δήμος Ηρακλειδών και Δήμος Δικαίου.

- Μέρτζιος, Κ.Δ. 1951. *Πατριαρχικά*. Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών 15/4. Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1-83.
- Παΐζη-Αποστολοπούλου, Μ. 2001. «Χρυσόβουλλον πατριαρχικόν». Τα παράδοξα της διπλωματικής και η ίδρυση του πατριαρχείου Μόσχας. *Mochovia. Problemi Bizantiiskij i Novogretcheskij Filologii. K 60 Letiou B. L. Fonkitch. / Μοσχοβία, Προβλήματα Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας. Αφιέρωμα στα 60 χρόνια του Boris Fonkitch*. Μόσχα, σ. 335-345 + 1 πίν.
- _____, 2009. Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, έξαρχος καθολικός και έξαρχος πατριαρχικός: οι όροι και η σημασία τους. Σ. Περεντίδης και Γ. Στείρης (επιμ.), *Ιωάννης και Θεοδόσιος Ζυγομαλάς*. Αθήνα: Δαίδαλος, 269-278.
- Πατρινέλης, Χ.Γ. 1967-1968. Επιστολαί Ελλήνων προς τον Πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) και τον καρδινάλιον Σιρλέτον (+1583). *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 17-18: 45-112.
- Τσιρπανλής, Ζ.Ν. 1991. Η πολιορκία της Κω από τους Τούρκους τον Ιούνιο του 1457. *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14^{ος}-16^{ος} αι.)*. Ρόδος: Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου, 108-117.
- _____, 1995. *Ανέκδοτα Έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών, 1421-1453*. Ρόδος: Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου.
- Φλωρεντής, Χ.Γ. 1980. *Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*. Διπτύχων Παράφυλλα, 1. Αθήνα: Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών.
- Ahrweiler, H. 1966. *Byzance et la Mer*. Παρίσι: PUF.
- Gibb, H.A.R. και H. Bowen 1950. *Islamic Society and the West*, I/1. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Greene, M. 2000. *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Halecki, O. 1958. *From Florence to Brest (1439-1596)*. Ρώμη: Fordham University Press.
- Hering, G. 1992. *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική, 1620-1638*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

- Hess, A.C. 1974. Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery. *Terrae Incognitae* 6: 19-67.
- Inalcik, H. 1968-1970. Islam in the Ottoman Empire. *Cultura Turcica* 5-7: 19-29.
- _____, 1982. Archival Material on Millets. B. Braude και B. Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, I-II. Λονδίνο / Νέα Υόρκη: Holmes & Meier, 437-449.
- _____, 1991. The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans. *Turcica* 21-23: 407-436.
- _____, 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Ivanova, Sv. 2005. *Varos*: The Elites of the *Reaya* in the towns of Rumeli, Seventeenth-Eighteenth Centuries. A. Anastasopoulos (επιμ.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V, A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*. Ρέθυμνο: ΠΕΚ, 201-246.
- Jacoby, D. 2003. Byzantine Traders in Mamluk Egypt. Άννα Αβραμέα, Αγγελική Λαΐου και Ε. Χρυσός (επιμ.), *Βυζάντιο, Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ, 249-267.
- Legrand, E. 1889. Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas. *Recueil de Textes et de Traductions publié par les Professeurs des Langues Orientales Vivantes à l'occasion du VIIIe Congrès des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889*, II. Παρίσι: École nationale des langues orientales vivantes, 69-264.
- Luttrell, A. 1997. The Genoese at Rhodes: 1306-1312. Laura Balletto (επιμ.), *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*. Acqui Terme: G. Brigati, 737-761.
- Luttrell, A. και E.A. Zachariadou 2008. *Sources for Turkish History in the Hospitaller's Rhodian Archive*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ.
- Necipoglu, G. 1991. *Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Καίμπριτζ, Μασσ. / Λονδίνο: MIT Press.
- Preiser-Kapeller, J. 2008. *Der Episkopat im späten Byzanz*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller.

- Tietze, A. 1979. *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*, I. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Udovitch, A.L. 1978. Time, the Sea and Society: Duration of Commercial Voyages on the Southern Shores of the Mediterranean during the High Middle Ages. *La Navigazione Mediterranea nell'Alto Medioevo, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XXV. 14-20 Aprile 1977*. Σπολέτο: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 503-546.
- Vatin, N. 1994. *L' Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes, 1480-1522*. Λουβαίν / Παρίσι: Peeters.
- Vatin, N., G. Veinstein και E.A. Zachariadou 2011. *Catalogue du Fonds Ottoman des Archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos. Les vingt-deux premiers dossiers*. Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ ΕΙΕ.
- Zachariadou, E.A. 2008. Glances at the Greek Orthodox Priests in the Seventeenth Century. Vera Constantini και M. Koller (επιμ.), *Living in the Ottoman Ecumenical Community. Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*. Λέιντεν / Βοστώνη: Brill, 307-316.
- _____, 2009. Faith and Necessity: The Cretan War and the Turco-Cretan Community. *Archivum Ottomanicum* 26: 219-234.

ELISABET A. ZACHARIADOU

A contribution to the ecclesiastical history of Cos

Abstract

THE ISLAND of Kos was an important commercial centre under Ottoman rule and the seat of an archbishop appointed by the Ecumenical Patriarch. An attempt to study the activities of the archbishops between the years c.1572 and 1648, however, showed that the succession of archbishops was fairly irregular and the post frequently vacant. The evidence is discussed in the article in which the circumstances of the collection of the ecclesiastical taxes paid by the inhabitants of the island are also examined; finally, a hint is made at the question of contacts between the clergy and the people of the sultanic palace.

